

**Варановіч В.В. Сістэма апісальных прэдыкатаў ў сучаснай
беларускай мове// Вестник МГЛУ, №2, 2007 г., с.222-228.**

Варановіч В.В.

Varanovich V.V.

Сістэма апісальных прэдыкатаў ў сучаснай беларускай мове

System of descriptive predicate in contemporary Belarusian

В статье дается определение описательного предиката, его основные характеристики и свойственные ему черты, анализируется структура, условия образования, проводится классификация по разным признакам и строится система описательного предиката в белорусском языке.

This article contains a definition of descriptive predicate, its main characteristics and features, there is an analysis of the structure and conditions of formation, the classification of descriptive predicates by different features is realized and the system of descriptive predicate in Belarusian is made.

Апісальныя прэдыкаты – гэта вытворныя двухслоўныя дэскрыпцыі з іменнай словаформай, якія суадносяцца сэнсавы з адным словам – дзеясловам, прыметнікам, залежным дзеепрыметнікам або прэдыкатыўным прыслоўем (якія па аналогіі са словаўтварэннем можна назваць утваральнымі) – і ўтвараюць сінтаксічныя структуры двух узроўняў:

1) узроўню словазлучэння (у яго вузкім разуменні) з іменнай словаформай ва ўскосным склоне, дзе іменны кампанент займае звычайна сінтаксічна залежную пазіцыю фармальнага дапаўнення: *Фірма арганізуе экскурсіі → Фірма займаецца арганізацыяй экскурсій;*

2) узроўню дзейнікава-выказнікавай пары, дзе іменны кампанент займае пазіцыю дзейніка: *На сходзе абмяняліся думкамі → На сходзе адбыўся абмен думкамі.*

Тэрмін *апíсальны прэдыкат* увайшоў у лінгвістычную практыку параўнальна нядаўна, таму ў літаратуры можна сустрэць розныя тэрмінаабазначэнні паняцця: **аналітычны прэдыкат, іменны прэдыкат, апісальны выраз**. Мы, услед за В.А. Белашапкавай і М.У. Усеваладавай,

выкарыстоўваем тэрмін **апісальны прэдыкат**, бо ён найбольш поўна і дакладна вызначае феномен. У сучаснай русістыцы апісальныя прэдыкаты ў асноўным даследуюцца з пазіцыі функцыянальна-камунікацыйнага сінтаксісу. Між тым у беларускім мовазнаўстве апісальныя прэдыкаты даследуюцца пераважна з пазіцый тэорыі намінацыі: яны ўключаюцца ў намінатыўны рад дзеясловаў і маюць назву “дэрывацыйныя злучэнні” (працы В.М. Нікіцевіча, А.Н. Аўчыннікавай і інш.). Апісальныя прэдыкаты як прадстаўнікі лексічнага аналітызму разглядаюцца таксама ў працах А.Я. Міхневіча [7, 21]. Іх наяўнасць, на думку навукоўца, ставіць пад сумненне факт бяспрэчнага аднясення беларускай мовы да сінтэтычных моў. Праявы аналітызму сустракаюцца на ўсіх узроўнях мовы, у тым ліку і на сінтаксічным. Нягледзячы на распаўсюджанасць асобных аспектаў функцыянавання апісальных прэдыкатаў, манаграфічнага іх даследавання ў беларускім мовазнаўстве на сённяшні дзень не існуе, таму мэтай дадзенага артыкула з’яўляецца разгляд апісальных прэдыкатаў як сістэмы, а таксама вызначэнне асноўных напрамкаў для далейшага даследавання.

Асноўным крытэрыем для аднясення пэўнай моўнай адзінкі да класа апісальных прэдыкатаў з’яўляецца іх фундаментальная ўласцівасць утвараць адну паняццёвую адзінку, што, аднак, не прадугледжвае яе падабенства асобным членам сказа. Такім чынам, на ўзроўні паверхневай структуры апісальныя прэдыкаты разглядаюцца як спалучэнне выказніка і дапаўнення або дзейніка і выказніка.

Апісальны прэдыкат складаецца з дзеяслова-эксплікатара, які займае ў сказе пазіцыю выказніка (а ў словазлучэнні – пазіцыю галоўнага кампанента), і аддзеяслоўнага або адпрыметнікавага назоўніка, які часта з’яўляецца вытворным ад “заменнага” кампанента і выконвае ролю дзейніка або дапаўнення: *радавацца → адчуваць радасць*, або з’яўляецца дэрыватам паказчыка мадальнай мадыфікацыі сказа: *кожны можа вучыцца на бюджэтнай форме навучання → кожны мае магчымасць вучыцца на бюджэтнай форме навучання*. Дзеясловы-эксплікатары, акрамя ўласнай

функцыі – выяўлення сэнсавых адносін – могуць быць ускладнены дадатковымі сэнсавымі значэннямі. М. У. Усеваладава выдзяляе наступныя групы дадатковых значэнняў дзеясловаў-эксплікатараў [3, 445]:

- 1) фазіснасць: *адчуць зайздрасць*;
- 2) праяўленне прыкметы: *выразіць задавальненне*;
- 3) метафарызацыя: *ён радуецца* → *яго ахапіла радасць*;
- 4) модусныя сэнсы: *яны вядуць размову* → *яны займаюцца размовамі*;

тут дзеяслоў-эксплікатар нясе модусную ацэнку размоў як занятку несур'ёзнага.

Асаблівы від семантычнай карэляцыі дзеяслоўнага і іменнага кампанентаў праяўляецца перш за ўсё у дэсемантызацыі дзеяслова. Чым больш іменных партнёраў дапускае дзеяслоў, тым больш ён дэсемантызаваны. І наадварот, ядро поля апісальнага прэдыката складаюць спалучэнні, у якіх дзеяслоў найбольш аслаблены. Іменны кампанент, з'яўляючыся семантычным ядром апісальнага прэдыката, утрымлівае ў сабе семантыку ўсяго спалучэння. Такія назоўнікі атрымалі назву прэдыкатыўных імёнаў, бо, як і дзеясловы, яны выконваюць функцыю глабальнага абазначэння сітуацыі. Іменны кампанент у складзе апісальных прэдыкатаў можа абазначаць:

- 1) канкрэтнае дзеянне, якое выконваецца агенсам: *гравіроўка, устаноўка*;
- 2) самаадвольнае дзеянне: *узгаранне, выбух*;
- 3) розныя віды руху: *пагрузка, вываз*;
- 4) розныя працэсы: *распад, рассяйванне*;
- 5) розныя станы: *трывога, задавальненне*.

Акрамя дзеяслова і імені, ў склад апісальнага прэдыката можа ўваходзіць факультатыўны кампанент – слова-класіфікатар: *У цяперашні час адбываецца працэдура ліквідацыі прадпрыемства*; *У яго вачах чыталася пачуццё страху*. Наяўнасць такіх слоў адзначана ў працы Ю. Д. Апрэсяна (Апрэсян, 1974). Іх прысутнасць у структуры сказа і апісальнага прэдыката ў прыватнасці не

з'яўляецца залішняй, словы-класіфікатары выконваюць дадатковыя функцыі ўдакладнення і пашырэння семантыкі сінтаксічнай канструкцыі.

Сэнсава апісальныя прэдыкаты роўныя аднаму слову і фактычна з'яўляюцца разгортваннем паўназначнага слова, якім можа быць:

1) дзеяслоў, які пераходзіць у дэвербатыў або назоўнік, які суадносіцца з дзеясловам: *адказаць* → *даць адказ*;

2) прэдыкатыўная словаформа назоўніка з прыназоўнікам са значэннем стану, які пэўным чынам карэліруе з дзеясловам: *культура у крызісе* → *культура перажывае крызіс*;

3) прэдыкатыў: *Яму было страшна* → *ён адчуваў страх*;

4) прыметнік: *нотныя кнігі вялікія* → *нотныя кнігі вялікага памеру*.

Акрамя таго, у мове функцыянуюць словазлучэнні, аналагічныя па структуры апісальным прэдыкатам (складаюцца з дзеяслоўнага і іменнага кампанентаў, утвараюць адну семантычную адзінку), але не могуць быць заменены аднаслоўным кампанентам: *адчуваць боль* (аналаг *трывожыцца* → *адчуваць трывогу*), *займацца шавецтвам* (аналаг *сталярнічаць* → *займацца сталярствам*). Крытэрыем аднясення такіх словазлучэнняў да класа апісальных прэдыкатаў з'яўляецца не толькі іх здольнасць утвараць адзіную паняццёвую адзінку, але і наяўнасць у іх структуры дзеясловаў-эксплікатараў, уласцівых апісальным прэдыкатам у класічным разуменні.

Апісальныя прэдыкаты з'яўляюцца асаблівай сінтаксічнай адзінкай і ўяўляюць сабой самастойны клас словазлучэнняў, паколькі маюць спецыфічны набор уласцівасцей як свабодных злучэнняў, так і фразеалагізмаў.

Як піша М.У. Усеваладава, “апісальныя прэдыкаты ёсць у многіх, калі не ва ўсіх мовах свету” [2, 121]. Так, у маўленні дагестанцаў зафіксаваны выраз – калька з роднай мовы *трымаць голад* (*свядома галадаць*), у іранскіх мовах – злучэнні тыпа *рабіць лятанне* **або** *рабіць плаванне* (у адносінах да істот і прадметаў, якія не лётаюць і не плаваюць), у карэйскай мове беларускаму дзеяслову *вучыцца* адпавядае апісальны прэдыкат *рабіць вучобу*. Апісальныя

прэдыкаты ёсць у кітайскай мове і часам адпавядаюць беларускім простым дзеясловам.

Класіфікацыя апісальных прэдыкатаў праводзіцца, па-першае, па ступені адпаведнасці спалучэння дзеяслову-карэляту. На гэтай падставе выдзяляюцца дзве групы апісальных прэдыкатаў:

1) Дублетныя, якія не маюць дадатковага сэнсу і поўнасьцю тоесныя дзеяслову, які яны замяняюць: *пчалярыць* → *займацца пчалярствам*.

2) Блізказначныя, якія якасна характарызуюць працэс: *праклінаць* → *сыпаць праклёны*.

Класіфікацыя дае магчымасць убачыць, што сінанімічныя апісальныя прэдыкаты больш характэрныя для навуковага і афіцыйна-справавога стыляў. Блізказначныя апісальныя прэдыкаты шырока ўжывальныя ва ўсіх функцыянальных стылях мовы, у тым ліку ў размоўным стылі і стылі мастацкай літаратуры. Для іх уласцівая шырокая сінанімія, яны робяць маўленне больш выразным і дазваляюць выявіць пэўныя семантычныя адценні выказвання: *ісці* → *біць ногі*, *трапаць ногі*, *перабіраць нагамі*, *пераступаць нагамі*, *сунуць ногі*.

Згодна іншай класіфікацыі, што датычыць пазіцыі дэрывата апісальнага прэдыката, выдзяляюцца наступныя канструкцыі:

1) Непрэдыкатыўныя, дзе імя займае пазіцыю дапаўнення: *Новая тэхналогія вытворчасці выпрабоўваецца ў БДУ* → *Новая тэхналогія вытворчасці ставіцца на выпрабаванне ў БДУ*.

2) Прэдыкатыўныя, дзе імя знаходзіцца ў пазіцыі дзейніка:

а) прадстаўляюць працэс як адвольны: *У гэты час мяняецца дыпламатычная тэрміналогія* → *У гэты час адбываецца змена дыпламатычнай тэрміналогіі*.

б) называюць якасную прымету прадмета, утрымліваюць эксплікатар-прыметнік: *Працэсу дэмакратызацыі ўласцівы дынамізм* → *Працэс дэмакратызацыі дынамічны*.

У традыцыйнай граматыцы такія словазлучэнні разглядаюцца як асобны від выказніка. Аднак прыхільнікі тэорыі функцыянальна-камунікацыйнага сінтаксісу лічаць, што паколькі фармальныя дзейнік і выказнік далёка не заўсёды з’яўляюцца суб’ектам і прэдыкатам, дэвербатывы і дэад’ектывы у складзе апісальных прэдыкатаў, безумоўна, вызначаюцца як дапаўненне.

Яшчэ адна падстава, на якой можна класіфікаваць апісальныя прэдыкаты – семантыка іх кампанентаў. Выдзяляюцца наступныя групы:

1) Іменныя апісальныя прэдыкаты, у якіх дзеяслоў страчвае або амаль страчвае сваё лексічнае значэнне і носьбітам асноўнай семантыкі з’яўляецца іменны кампанент. Такія апісальныя прэдыкаты характэрныя для навуковага стылю маўлення, дзе важна абазначыць і назваць працэс (як правіла, самаадвольны), спецыфічную з’яву: *выпраменьванне, акісленне, выпарэнне, анігіляцыя, квантаванне, распад, дыфузія, аналіз, праверка, апрацоўка, класіфікацыя і інш.: Ператварэнне вады ў пару адбываецца пры тэмпературы 100° С.*

2) Дзеяслоўныя апісальныя прэдыкаты, дзе дзеясловы ў меншай ступені губляюць сваё лексічнае значэнне і семантыку прэдыката ў роўнай ступені выражаюць дзеяслоўны і іменны кампаненты. Такія прэдыкаты могуць утрымліваць:

а) каўзатыўныя дзеясловы (*прыводзіць, усяляць*) і мець значэнне “рабіць так, каб сітуацыя мела месца ці пачынала мець месца”: *прыводзіць у захваленне;*

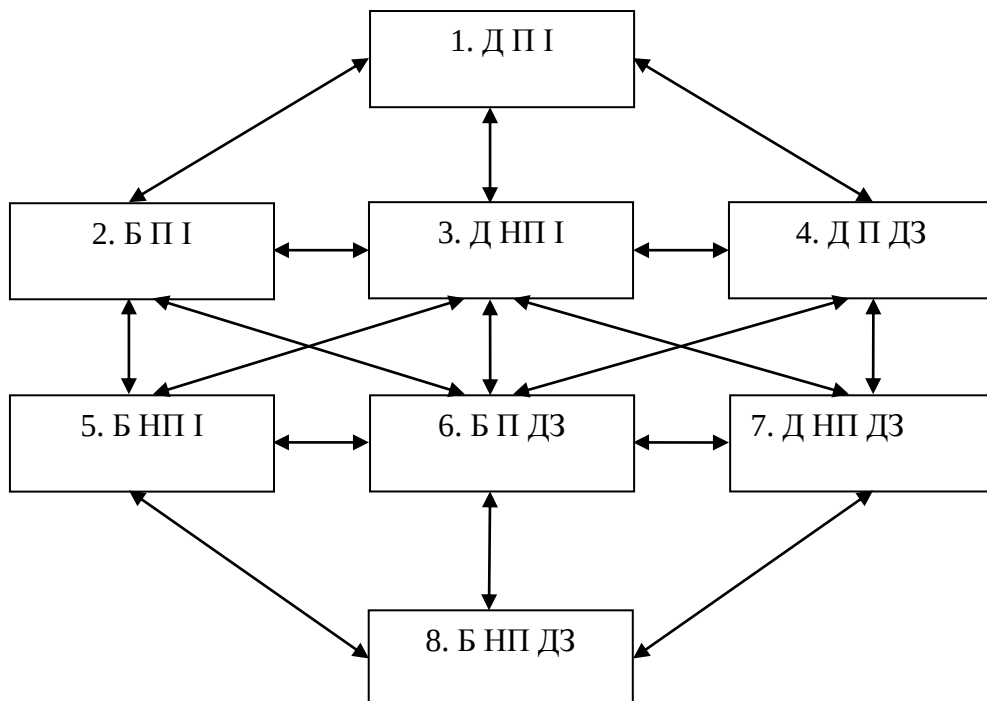
б) фазісныя дзеясловы (*пачынаць, уступаць*), якія могуць быць заменены не аднаслоўным эквівалентам, а спалучэннем фазіснага дзеяслова і інфінітыва: *пачаць пераслед – пачаць пераследаваць.*

Г.А. Золатава адносіць фазісныя дзеясловы да непаўназначнальных, але ўключае іх у групу мадыфікатараў значэння [5, 77], таму мы лічым патрэбным уключыць апісальныя прэдыкаты з фазіснымі дзеясловамі ў групу дзеяслоўных.

Такім чынам, маем тры прыкметы, паводле якіх класіфікуюцца апісальныя прэдыкаты ў беларускай мове:

- 1) ступень адпаведнасці дзеяслову-карэляту;
- 2) пазіцыя дэрывата апісальнага прэдыката;
- 3) семантыка кампанентаў апісальнага прэдыката.

Адпаведна, існуе восем падкласаў апісальных прэдыкатаў (Мал.1):

Мал. 1

Ахарактарызуем кожную падсістэму апісальных прэдыкатаў (АП), называючы ўласцівыя ёй прыкметы.

- 1) Дублетныя прэдыкатыўныя іменныя АП (Д П І): *Міністры сустрэнуцца ў бліжэйшы час* → *Сустрэча міністраў адбудзецца ў бліжэйшы час*.
- 2) Блізказначныя прэдыкатыўныя іменныя АП (Б П І): *Ён вельмі нахабны* → *Яго нахабства не мае межаў*.
- 3) Дублетныя непрэдыкатыўныя іменныя АП (Д НП І): *выхоўваць* → *займацца выхаваннем*.
- 4) Дублетныя прэдыкатыўныя дзеяслоўныя АП (Д П ДЗ): *Праблему пачалі абмяркоўваць са спазненнем* → *Абмеркаванне праблемы пачалося са спазненнем*.
- 5) Блізказначныя непрэдыкатыўныя іменныя АП (Б НП І): *засмуціцца* → *адчуць засмучэнне*.

6) Блізказначныя прэдыкатыўныя дзеяслоўныя АП (Б П ДЗ): *На лузе пачалі біцца* → *На лузе разгарэлася бойка*.

7) Дублетныя непрэдыкатыўныя дзеяслоўныя АП (Д НП ДЗ): *абязводжваць* → *праводзіць абязводжванне*.

8) Блізказначныя непрэдыкатыўныя дзеяслоўныя АП (Б НП ДЗ): *Гледачы зарагаталі* → *Гледачы ўзарваліся рогатам*.

Падсістэмы знаходзяцца ва ўзаемадзеянні, і ў маўленні кожная з іх можа выступаць у якасці варыянта іншай, напрыклад: *Даследчыкі праводзяць абязводжванне* ↔ *Абязводжванне праводзіцца даследчыкамі* – узаемадзеянне падсістэм 1 і 3 (Д П І і Д НП І); *займацца чытаннем* ↔ *забаўляцца чытаннем* – узаемадзеянне падсістэм 7 і 8 (Д НП ДЗ і Б НП ДЗ).

Такім чынам, апісальныя прэдыкаты ў беларускай мове ўтвараюць несупярэчлівую сістэму з абсалютным нападўненнем усіх падсістэм.

Назіранне за функцыянаваннем апісальных прэдыкатаў у беларускай мове і супастаўленне іх з рускамоўнымі эквівалентамі дазваляе зрабіць выснову, што распаўсюджанасць гэтай моўнай з'явы ў беларускай мове меншая, чым у рускай. Так, сінанімічныя апісальныя прэдыкаты ў рускамоўных тэкстах розных стыляў маюць прыблізна аднолькавае пашырэнне, у беларускай жа мове яны больш уласцівыя навуковаму і афіцыйна-справавому стылям; некаторыя апісальныя прэдыкаты пры перакладзе на беларускую мову замяняюцца аднаслоўнымі эквівалентамі, напрыклад, спалучэнні з дзеясловам *подвергать* хоць і дапускаюць пераклад словазлучэннем, але аднаслоўны эквівалент мае перавагу: *подвергать испытанию* – *браць на выпрабаванне, выпрабоўваць; подвергаться критике* – *падвяргацца крытыцы, крытакавацца*. Далейшае назіранне за з'явай можа пацвердзіць выказаную гіпотэзу. Пільнай увагі заслугоўвае даследаванне апісальных прэдыкатаў у сувязі з дэнататыўнай структурай сказа, апісанне камунікатыўных магчымасцей і прычын запатрабаванасці апісальных прэдыкатаў, наяўнасць абмежаванняў на ўтварэнне і функцыянаванне такіх сінтаксічных спалучэнняў.

Літаратура:

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М.: Наука, 1974. – 367 с.
2. Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной педагогической модели языка: Учебник. – М., Изд-во МГУ, 2000. – 502 с.
3. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., Наука, 1973. – 352 с.
4. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. М., 1998. – 528 с.
5. Карпов В.А. Язык как система. Мн., Выш. шк., 1992. – 302 с.
6. Михневич А.Е. О типах аналитических структур в белорусском языке/ А.Е. Михневич // Вопросы словообразования и номинативной деривации в славянских языках. Материалы III республиканской конференции, Гродно, 5-6 окт.1989 г./ ГГУ; редкол.: Никитевич В.М. и др. – Гродно, 1990. – С. 20 – 25.
7. Міхневіч А.Я. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў сучаснай беларускай мове. Мн.: Навука і тэхніка, 1965. – 114 с.